

СУЧАСНА КУМРАНІСТИКА: ПРОБЛЕМИ, КОНЦЕПЦІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Сучасна кумраністика рясніє різноманітними концепціями і теоретичними конструктами довкола таких ключових проблем, як ідентифікація Кумрану і авторство кумранських рукописів (рукописів Мертвого моря). Навіть зараз, коли вже минуло більше ніж 60 років від виявлення і публікації перших манускриптів, коли більше дев'яти сотень рукописів є доступними оригінальними мовами, і майже всі вони мають фахові переклади, існує, тим не менше, більше десятка поширених теорій (не кажучи вже про всілякі відгалуження), що намагаються відповісти на зазначені питання: кумрано-есеїська, ерусалимська, т. зв. християнських зв'язків, фарисейська, садукейська, зелотська, караїмська та ін.

Тривалий час, від самого початку відкриття рукописів у 1947 р. і впродовж наступних десятиріч, у кумранських студіях беззаперечно домінував погляд кумрано-есеїської теорії про те, що принаймні з II ст. до н.е. і до кінця Юдейської війни 66–73 рр. н.е. Кумран відігравав роль центральної обителі есеїв, які проживали в ній, відправляли свій аскетичний культ і були творцями великої кількості рукописів. Однак чим далі, тим кумрано-есеїській теорії було все важче відповідати на всі запити, пов'язані з новими відкриттями і дослідженнями, і тому час породив нові гіпотези і теорії, декотрі з яких почали серйозно конкурувати із традиційною теорією. Як наслідок з'явилася ціла низка бачень, що по-іншому трактували кумранські артефакти і відповідні писемні свідчення, а також інтерпретували зміст самих манускриптів. Проте в результаті питань стало не менше, навпаки, будь-яка можлива перспектива дослідницького консенсусу фактично розтанула. На сьогодні якщо консенсус у кумраністиці і можливий, то не більше як у межах однієї з теорій і навіть частковий (далі в цьому можна буде переконатися хоча б на прикладі теорії християнських зв'язків). У будь-якому разі кумраністика початку XXI ст. поставлена перед дилемою: або виробити бодай мінімальний консенсус стосовно зазначених проблем (тим самим створивши класичну

наукову парадигму), або змиритися з неможливістю консенсусу, продовжуючи продукувати нові теорії.

Кумран як есейська обитель

Варто почати наш історіографічно-джерельний огляд із тієї теорії, яку підтримують більшість дослідників-кумраністів, і що беззаперечно домінувала в науці, як уже було зазначено, упродовж тривалого часу. Це – кумрано-есеїська теорія. Згідно з нею, Кумран являв собою есеїську обитель (часом вживається і поняття “монастир”), а рукописи належали есеїській громаді. Ідентифікацію власників-авторів виявлених у 1947 р. манускриптів з есеями було вперше запропоновано Еліезером Сукеніком, професором археології Єврейського університету в Єрусалимі і великим авторитетом у галузі дослідження стародавніх юдейських текстів¹. Причини для зазначеної ідентифікації (не обов’язково в порядку їхнього концептуального значення) були такі.

Юдейські історіописці-сучасники Йосиф Флавій² і Філон Олександрійський надають певний нарративний матеріал, який у загальних рисах і на перший погляд ніби узгоджується з тим, що самі рукописи кажуть про своїх власників. Флавій, котрий, як ми пересвідчуємося достатньо поінформований про есеїв, описуючи три релігійно-суспільні рухи – “філософії” (φίλοσοφείται) або “секти” (αἵρέσεις), непропорційно відводить есеям 42 із 47 параграфів (“Юдейська війна” II, § 119–161). Матеріал Флавія включає цілу гаму есеїського життя і світогляду: від високого і надприродного (наприклад, віри в передвизначення) до край тривіального (скажімо, заборони публічно плювати в коло).

¹ Е. Сукенік дійшов такого висновку (у його щоденнику запис від 6 лютого 1948 р.) усього через два місяці після придбання перших трьох рукописів [Sukenik 1948, 16]. Два роки по тому до аналогічних висновків дійшли Вільям Браунлі (*Brownlee William. A Comparison of the Covenanters of the Dead Sea Scrolls with the Pre-Christian Jewish Sects // Biblical Archaeologist*, 13 (1950)) і Андре Дюпон-Сомер (*Dupont-Sommer André. Aperçus préliminaire sur les manuscrits de la mer Morte. Paris, 1950*).

² Хоча Флавій і сучасник, але пише свою історію, зокрема і про есеїв, уже постфактум, після Катастрофи 70 р. н.е. Згадуючи есеїську групу, яка існує поряд з іншими, Флавій узагалі має на увазі II ст. до н.е., а точніше часи правління Йонатана, сина Матітьягу (152–142 рр. до н.е.).

Останнє фігурує також у кумранському манускрипті “Устав громади” (1QS 7, 13): “Людина, яка плюне на засіданні старійшин, має бути покарана тридцять днів” (наприклад, скороченням порції їжі) [Тексты Кумрана 2009, 119]. Як Філон, так і Флавій оповідають нам про есеїв як таких, що сповідують безшлюбність, хоча Флавію відомо також про есеїв, які мають свої сім’ї (“Юдейська війна” II, § 160–161) [Тексты Кумрана 1971, 356–357]. Пліній Старший, ще один сучасник і автор, розповідає про есеїв, які проживають на північно-західному узбережжі Мертвого моря (цю позицію розділяють майже всі дослідники), і що одна з есейських груп “не має з-поміж себе жінок, відмовляється від сексуального задоволення, не має грошей і живе серед пальм” (“Натуральна історія” 5, 17, § 73) [Амусин 1971, 339].

Територія Кумрану площею 4500 квадратних метрів, подібна до інших територій із руїнами у цьому регіоні, збереглася достатньо добре. Упродовж 19 століть, відколи ця територія була полишена, вона фактично не зазнавала впливу людської діяльності.

Археологічні артефакти для представників кумрано-есеїської теорії стали беззаперечним свідченням існування в Кумрані давнього “монастиря”, точніше релігійної обителі. Усе ніби вказувало на колишню присутність там аскетизму і спільнотної організації. Бідно збудовані стіни були не відштукатурені і майже повністю позбавлені внутрішнього оздоблення. Керамічні вироби, що були місцевого виробництва, мали неясковий вигляд, використовувалися винятково з утилітаристською метою і були представлені в обмеженому наборі [Magnez 2002, 73–90]. Спільнотний характер підтверджується і наявністю лише однієї кухні та однієї їдальні для близько 150–200 членів громади. Проте чи не найбільшим аргументом на користь того, що Кумран був місцем релігійного призначення, є наявність *мікваот* (цистерни для ритуального занурення). Загалом ніде більше не було виявлено таких великих *мікваот* і компактності їхнього розміщення (10 на ділянку ледве більшу за один акр). Ці цистерни мають чітко виражені риси: сході із символічними розділювальними стінами означали демаркацію приміщення між тими, хто переходив у стан ритуальної нечистоти, і тими, хто позбавлявся її, стаючи чистими [Reich 1988, 102–107; Reich 2000, 728–731]. Узагалі, питання ритуального занурення для очищення від нечистоти було

спільним і важливим для всіх суспільно-релігійних груп часів Другого Храму, однак ніде більше нам не трапляється така акцентуація цієї культової дії, як у Кумрані.

Триступеневий поділ. Стародавні історіописці, особливо Флавій, оповідають про те, що наприкінці епохи Другого Храму в юдаїзмі існували три релігійні рухи: фарисеї, садукей та есеї. У дослідників виникали сумніви щодо точності Флавієвих повідомлень, адже писав він уже після Юдейської війни, *post factum*, звертаючись до римської аудиторії, підлаштовуючи свою працю під неї, а тому значно спрощуючи останню для розуміння імперського читача. Тим не менше, деякі кумранські рукописи, зокрема Пешер Нахум – 4QpNah (коментар на книгу біблійного пророка Наума)³, мають той самий триступеневий поділ; рухи, щоправда, називаються не своїми звичними іменами, а алегорично: Ефраїм, Менаше і Єгуда [Amoussine 1963, 386–396; Flusser 1981, 121–166]. Велике зібрання манускриптів з Кумрану складається винятково з релігійних текстів і не містить жодних історичних описів. Пешер Нахум є певним винятком, оскільки він згадує про історичну подію, відому нам від Флавія. Подія, зазначена в цьому коментарі, стосується жахливої помсти хасмонеїського царя Олександра Янная своїм опонентам – фарисеям, – коли у 88 р. до н.е. було розп’ято 800 їхніх представників. Звідси ми можемо припустити, що Ефраїм – це алегорія на фарисеїв, Менаше – відповідно, на садукейів, а Єгуда – на есеїв, гіпотетичних авторів зазначеного тексту.

Предестинація. Флавій оповідає, що есеї строго дотримувалися ідеї передвизначення (див., наприклад: “Юдейська війна” II, § 155, 157). Вони не були єдиними прихильниками предестинації, але, схоже, що вони стали першими у цьому відношенні в історії. Цілком вірогідно, що саме вони передали її християнству, через апостола Павла та Аврелія Августина та ін. [Broshi 2001, 238–252].

³ Усього відомо близько 17 пещерів на біблійні книги. На думку Джеймса Вандеркама, такі коментарі є цінними для текстології, оскільки в них цитати біблійних уривків передують тлумаченням, і тим самим вони показують, в якій формі ці уривки знали автори коментарів. Також цікавим є ексегетичний підхід: ряд давніх пророцтв перетлумачуються як такі, що стосуються часів авторів рукописів (які розуміються також як останні часи). Крім того, співвіднесення пророцтв з умовами, в яких жила громада, дозволяє більше дізнатися про життя самої громади [Вандеркам 2011, 187].

Цвинтар. Східну частину кумранської території займає величезний цвинтар із близько 1200 поховань [Eshel, Broshi, Freund, Schulz 2000, 135–165]. Майже всі викопані скелети є чоловічими. Кілька виявлених жінок і дітей були поховані в інакший спосіб – у напрямі схід-захід (чоловіки, натомість, орієнтовані на північ-південь). Джо Зайєс вважає, що поховання орієнтації схід-захід належать бедуїнам, палестинським мусульманам, які традиційно ховали своїх померлих у напрямку Мекки [Zias 2000, 220–253].

Зазначені сім аргументів формують засадничу основу концепції кумрано-есеїської обителі. Далі ми розглянемо інші поширені теорії, декотрі з яких базуються більше чи винятково на текстах, а деякі – відповідно, на археології Кумрану. Найбільше спроб поєднати текстуальні й археологічні дані (подібно до кумрано-есеїської теорії) здійснює єрусалимська теорія.

Християни (теорії християнських зв'язків)

Деякі дослідники другої половини ХХ ст. дійшли висновку, що мешканці Кумрану були християнами, проте між їхніми теоріями існують достатньо вагомі відмінності.

Ще на початку 50-х рр. ХХ ст., після публікації Пешер Хавакук – 1QpHab (коментар на книгу біблійного пророка Авакума) французький дослідник, професор Сорбони Андре Дюпон-Сомер був вражений подібністю згадуваного в Пешер Хавакук Учителя праведності до історичного Ісуса з Назарету. “Галілейський Учитель у тому вигляді, в якому він постає перед нами в новозавітних писаннях, є в багатьох відношеннях вражаючим перевтіленням Учителя праведності” [Dupont-Sommer 1950, 121–122; Амусин 1983, 202].

На думку Джона Алегро, Кумран являв собою есеїську колонію, де провадив свою діяльність Іван Хреститель⁴ і де, власне, і виникло християнство. “Зараз видається можливим, що церква сприйняла спосіб життя секти (есеїв. – В. Ч.), її статут, багато з її

⁴ Професор Гарварду Френк Кросс вважав, що Іван Хреститель був посередником між Кумраном і християнством, а кумранська спільнота була попередницею християнських організаційних форм і релігійних концепцій [Амусин 1960, 227]. У монографії, виданій 1958 р., Ф. Кросс писав: “...первісне християнство являє собою продовження спільнотної й апокаліптичної традиції (хасидеїв та есеїв)” [Cross 1958, 148].

доктрин і, безумовно, значну частину фразеології, якою рясніє Новий Завіт” [Allegro 1956, 163–165; Амусин 1983, 203].

Відповідно до погляду Барбари Тірінг, Праведним учителем був Іван Хреститель, а Ісус – ще одним згадуваним у Пешер Хавакук персонажем – Нечестивим священиком [Thiering 1992, 66–76]. Джоель Тейхер вважає, що кумраніти належали до юдейсько-християнської секти ебіонітів⁵, Ісус був Праведним учителем, а Нечестивим священиком – апостол Павло [Teicher 1951, 67–99]. Роберт Ейзенман⁶ дотримується думки про те, що Вчителем праведності був Яків Молодший⁷ [Eisenman 1986, VII]. Існує чимало причин, з яких більшість дослідників не сприймають теорії християнських зв’язків, головною з яких є хронологія: палеографічні дані відносять рукописи (що, зокрема, згадують вищезазначених персонажів) до часу виникнення християнства⁸. Тим не менше,

⁵ Ебіоніти (Евіоніти, від давньоєврейського “עִבְיֹנִיטִי”, <евіонім>, тобто “бідні”) – юдео-християни, що продовжували дотримуватися Тори (Вчення Моше): обрізання, шабату, дієтарних постанов – каш руту – тощо). Можливо, назва походить від Ебіона, засновника секти. Секта, вірогідно, виникла до 70-х рр. н.е., а припинила своє існування в IV–VII ст. Більше див.: **International Standard Bible Encyclopedia**. Vol. 2 (E–J). Grand Rapids, Mich., 1982, pp. 9–10.

⁶ Детальніше див.: *Eisenman Robert. James the Brother of Jesus: The Key to Unlocking the Secrets of Early Christianity and the Dead Sea Scrolls*. New York, 1998.

⁷ Існує кілька припущень стосовно ідентифікації Якова Молодшого, згадуваного, наприклад, у Мк 15:40: 1) один з учнів Ісуса – Яків, син Алфея (Мт 10:3); 2) брат Ісуса (Мт 13:55–56, Мк 6:3, Дії 15:13, Гал 1:18–20, 2:9).

⁸ Дискусія стосовно датування рукописів, що тривала головно між Р. де Во (стверджував, що всі кумранські знахідки належать до елліністичної доби, тобто до 63 р. до н.е.) і А. Дюпон-Сомером (відносив знахідки до ранньоримської епохи, тобто після 63 р. н.е.), була відкрительована знахідками 1950-х рр. і відповідними палеографічними та археологічними дослідженнями до широкого відтинку часу: II ст. до н.е. – I ст. н.е. [Vermes 1999, 3]. Натомість, останнім часом у зазначеній кореляції низка дослідників усе більше вбачає певну заангажованість, бажання звести в часі рукописи і постать Ісуса, тим самим прагнучи довести історичність останнього, особливо враховуючи те, що згаданий у рукописах Учитель праведності багато в чому збігався з образом Ісуса. Так, Грег Дудна, підсумовуючи всі дискусії довкола датування манускриптів, робить висновок, що вони були написані не пізніше I ст. н.е. [Galer, Zangenberg 2006, 5; Doudna 2004; див. також: *Doudna Gregory. Redating the Dead Sea Scrolls*

цілком вірогідною є можливість взаємних контактів між есейським і ранньохристиянським рухами (включаючи перетікання), якщо абстрагуватися від “есейського авторства” манускриптів.

Теорія вигадки (підробних манускриптів)

Ця ідея є, м'яко кажучи, дивною і абсурдною. Важко навіть уявити, як така кількість знаних і авторитетних науковців могла підробити манускрипти. Автор цього звинувачення професор Філадельфійського коледжу Дропсі Соломон Цейтлін здійснив цілу низку саркастичних публікацій, нападаючи на тодішніх дослідників-кумраністів і вживаючи такі слова, як “фальсифікація”, “містифікація”, “фікція” [Zeitlin 1952, 5–36]. Ця теорія не заслуговує детального вивчення, позаяк палеографічні й радіокарбонні аналізи встановили давнє і автентичне походження рукописів.

Караїми

Як альтернативу твердженню про підробку манускриптів Соломон Цейтлін запропонував думку про те, що текст, відомий як CD або Дамаський документ (також знаний як цадокідські фрагменти)⁹, належить до середньовічної секти караїмів [Zeitlin

Found at Qumran: the Case for 63 BCE // **Qumran Chronicle** 8 (1999)]. Майкл Вайз, який здійснив аналіз прихованих натяків у текстах рукописів, виявив, що шість таких натяків належать до людей і подій, що існували чи відбувалися у II ст. до н.е., 26 – до людей і подій I ст. до н.е., і немає жодного, що належав би до часу пізніше 37 р. до н.е. На цій підставі М. Вайз висновує, що майже 90% усіх кумранських рукописів було написано чи переписано в I ст. до н.е., причому 52% з них – у десятиріччі між 45 і 35 рр. до н.е. [Wise, Abegg, Cook 1996, 14; див. також: *Wise Michael*. Dating the Teacher of Righteousness and the Floruit of His Movement // **Journal of Biblical Literature** 122/1 (2003)].

⁹ Першу копію Дамаського документа, знайдену наприкінці XIX ст. в Каїрській генізі, а пізніше включену до складу кумранських манускриптів, було опубліковано Соломоном Шехтером (**Documents of Jewish Sectaries**. Vol. 1: Fragments of a Zadokite Work. Cambridge, 1910) і С. Цейтліном (**The Zadokite Fragments: Facsimile of the Manuscripts in the Cairo Genizah Collection in the Possession of the University Library, Cambridge, England**. Philadelphia, 1952) як колонки I–XVI CD. Факсиміле кращої якості і нову транскрипцію, здійснену Елішою Кімроном, було видано Мареном Броші у: Broshi Magen (ed.). **The Damascus Document Reconsidered**. Jerusalem, 1992.

1952, 5–36]. Це думка є невиправданою суто із хронологічних причин, адже існує значний розрив принаймні у сім-вісім століть із моменту, коли кумранські тексти було складено, і до часу, коли зародилося караїмство. Хоча, справді, існує незаперечна подібність між ідеологіями кумранських манускриптів і караїмів середньовіччя. Більш вірогідним, на думку дослідників, є те, що рукописи, знайдені в Кумрані в дев'ятому столітті, справили помітний вплив на караїмську спільноту в Єрусалимі [Astren 2000, 462–465].

Фарисеї

У той час, як на роль імовірних мешканців Кумрану і власників рукописів пропонувалися різні суспільно-релігійні групи, не були оминуті увагою і фарисеї. Зв'язку між Дамаським документом і фарисейською галахою присвятили свої праці Луїс Гінзберг (ще задовго до відкриття кумранських рукописів) і Хаїм Рабін¹⁰ [Baumgarten 1958, 249; VanderKam, Flint 2002, 252]. Як мовилося раніше, Пешер Нахум гіпотетично згадує про фарисеїв, називаючи їх алегоричним ім'ям Ефраїм. Також у цьому тексті (наприклад, 4QpNah II, 2) на фарисеїв натякає зважливе позначення-апеляція “דורשי החלקות”, <доршей гахалакот> (перекладається по-різному: “тлумачі слизького”, “тлумачі пустого”, “шукачі лестоців”, “шукачі розбрату” тощо)¹¹. Важливий полемічний текст Мікцат Маасей Гатора¹² приписує своїм супротивникам закони, які пізніше талмудичні джерела припишуть власним попередникам, що були, безсумнівно, фарисеями [Baumgarten 2000, 657–663].

Садукеї

Садукеї також були запропоновані як кандидати у автори і власники кумранських рукописів [North 1955, 164–188]. Як зазначалося раніше, садукеї гіпотетично згадуються в кумранських

¹⁰ Детальніше див.: *Ginzburg Louis. An Unknown Jewish Sect. New York, 1967* (оригінальна праця: *Eine unbekannte jüdische Sekte. New York, 1922*); *Rabin Chaim. Qumran Studies. Oxford, 1957*.

¹¹ Більше про значення та інтерпретацію “דורשי החלקות” див.: Амусин 1971, 218–219; *Berrin Shani. The Peshar Nachum Scroll from Qumran: An Exegetical Study of 4Q169. Leiden, 2004*, pp. 91–99.

¹² Детальніше див.: *Schiffman Lawrence. Miqtsat Maasei Ha-Torah / Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls. Vol. 2 / Lawrence Schiffman, James VanderKam (eds). Oxford–New York, 2000*.

коментарях як окрема група під знаковим ім'ям Менаше. Проте існують і інші міркування, що намагаються спростувати ідентифікацію садукеев з авторами кумранських текстів. Садукеев, згідно з описом Флавія, були аристократичною групою (наприклад, див.: “Юдейські старожитності” XIII, 10, 6; XVIII, 1, 4), теологія якої різко контрастувала з теологією манускриптів, що підносила бідність (ледь не вперше в історії) до рівня благої і навіть необхідної цінності. Садукеев заперечували існування ангелів (Дії 23:8), тоді як ангели відіграють у рукописах значну роль [Mach 2000, 24–27]. Садукеев також не вірили у воскресіння (Лк 29:27–38), на відміну від авторів кумранських текстів [Nickelsburg 2000, 764–767].

Вищезазначений Мікшат Маасей Гатора розглядає близько двадцяти галахот (релігійних правил), через які автор тексту не погоджується зі своїми неназваними опонентами. Щоправда, два чи три пункти галахот усе ж узгоджуються із садукеевськими галахот, що згадуються в Талмуді. Проте це, певна річ, не робить Кумран садукеевським; трьох з двадцяти пунктів явно недостатньо для такої ідентифікації, більше того – різні школи не повинні не згоджуватися із законами своїх опонентів стовідсотково [Schiffman 2002, 170]. Тим не менше, цілком імовірно, хоча й далеко не однозначно, що есейський рух розгорнувся вже в період розколу в садукеевському середовищі.

Зелоти

Два оксфордські дослідники незалежно один від одного висловили думку про те, що рукописи слід однозначно віднести до контексту Першого єврейського повстання (відомого також як Юдейська війна 66–73 рр.), і що кумраніти були не ким іншим, як *зелотами* (івр. “*канаїм*”) або *сікаріями* – зачинателями антиримського повстання в Юдеї. Відомий історик Сесіл Рот уже в 1958 р. припустив, що кумранське поселення замешкували зелоти (воно слугувало їм фортифікаційним укріпленням), а сувої, знайдені там у печерах, а також у Масаді, належали насправді не есеям, а зелотам¹³, і це була остання група, яка сховала свої скарби

¹³ Одночасно із С. Ротом про зв'язок зелотів із Кумраном заявив і французький дослідник Анрі дель Медіко. Див.: *Del Medico Henri. Le Mythe des Esséniens*. Paris, 1958.

в Юдейській пустелі [Golb 1996, 124, 135]. Цей погляд був дещо пізніше розвинутий його колегою Годфрі Драйвером. Британські дослідники¹⁴ спиралися головню на той факт, що деякі сувої (приміром, частково “Сувій війни” – 1QM) виражали яскраво помітний апокаліптизм [Golb 1996, 35]. Проте знову ж таки, палеографічні й радіовуглецеві дані зробили цю теорію неспроможною.

Аграрно-господарська установа

Щонайменше півдюжини дослідників припустили, що кумранський комплекс являв собою аграрно-господарську устанovu. Кожний із прихильників цієї теорії має власну версію, але більшість із них погоджуються між собою принаймні у двох речах: 1) на території Кумрану розташовувалася своєрідна *villa rustica*; 2) бальзам, найцінніший продукт палестинського аграрного господарства, був невід’ємним компонентом економічного життя поселення (Джозеф Патріч, Роберт Донсіл, Полін Донсіл-Вот, Ізгар Гіршфельд). Зазначена теорія викликала свого часу низку зауважень. Чому хтось забажав жити в цій місцевості з її суворим кліматом і відсутністю води? Саме поселення збудоване нашвидкуруч, відсутні декорації, воно позбавлене всіх зручностей, необхідних у *villa rustica*, має простий посуд і зовсім не має спальних кімнат [Magness 1994, 397–419]. Виробництво бальзаму в регіоні також має свої складнощі. Подружжя Донсіл вважає, що на трикутній терасі на південь від Кумрану розташовувався гай [детальніше див.: Donceel, Donceel-Voûte 1994, 1–38]. Позаяк, на думку їхніх критиків, у цій місцевості відсутні будь-які іригаційні споруди, точніше їхні залишки, наявність гаю виглядає малоімовірною. До того ж, бальзам не може зберегтися в цьому посушливому регіоні (з випаровуванням до 2600 мм на рік) без зрошення [Broshi, Eshel 2004, 166]. І. Гіршфельд, у свою чергу, локалізує бальзамові гаї у прилеглий оазі Ейн Фешха [Hirschfeld 2004, 183–185]. На його думку, поєднання свіжої води і рясного сонячного світла робить оазу Ейн Фешха, подібно до інших у долині Мертвого моря, сприятливою для аграрного господарства [Hirschfeld 2004, 185]. Проте, за твердженням М. Броші й

¹⁴ Детальніше див.: *Roth Cecil. The Historical Background of the Dead Sea Scrolls. Oxford, 1958; Driver Godfrey. The Judaean Scrolls: The Problem and a Solution. Oxford, 1965.*

Х. Ешель, це є проблемно з огляду на те, що джерела в цій місцевості дуже солоні для бальзаму і практично для всіх культивованих рослин, за винятком фінікових пальм [Broshi, Eshel 2004, 166].

Караванно-перевалочний і торговий пункт

Алан Кроун і його учениця Ліна Кансдейл дотримуються погляду, що Кумран був розташований на одному з основних торговельних маршрутів, а отже, його було зведено з комерційно-торговою метою [Crown, Cansdale 1994, 24–36; 73–78]. Насправді, ніяких важливих і головних маршрутів тут не існувало, ані з півдня на схід, ані зі сходу на захід. Позаяк рівень води в Кумрані навіть у найкращу пору був на 395 м нижче рівня моря, вода досягала скель на півдні, і жодна дорога не могла б існувати там – ситуація, актуальна навіть для перших двох третин ХХ ст. [Broshi 1999, 273–276].

Фортеця

Норман Голб, професор Чиказького університету, який вважає, що рукописи Мертвого моря походять з Єрусалиму [пор.: Rengstorf 1960, 21–22; Hutchesson 2000, 33], дотримується погляду, що стосунок манускриптів до кумранського поселення лише випадковий, і що це місце ніколи не відіграло ролі монастиря, *a fortiori*, есейського. Він називає Кумран Іродіанською фортецею¹⁵, частиною фортифікаційного оточення Єрусалиму, найвідомішою з якого є Масада [Golb 1996, 12–13]. На думку його опонентів, здебільшого численних представників кумрано-есеїської теорії, уподібнювати Кумран до Масади абсурдно, оскільки для цього немає відповідних археологічних доказів. Хоча Н. Голб, тим не менше, наводить свою “археологічну” аргументацію. На думку

¹⁵ Ще в ХІХ ст., коли почалися перші археологічні спроби в Кумрані, з’явилася думка про існування на території Кумрану фортеці, щоправда римської. Така думка була поширена, власне, з 1873–1874 рр., коли проводив розкопки французький семітолог і епіграфіст Шарль Клермон-Ганно, до 1947 р., коли було виявлено сувої-манускрипти. При цьому археологи ХІХ ст. не могли пояснити великих розмірів кумранського некрополя (бл. 1100 могил). Насправді, після виявлення рукописів, перед тим як сформувалася остаточно кумрано-есеїська теорія, висувалася гіпотеза про первісне фортифікаційне призначення Кумрану, причому давалася юдейська фортеця VII чи навіть VIII ст. до н.е. [Golb 1996, 9].

основних опонентів Н. Голба, Кумран узагалі не міг відігравати роль фортеці, оскільки його стіни було зведено на сухій кладці з допомогою необроблених і непридатних польових каменів, які до того ж є надто вузькими (60–70 см), аби служити будь-якій обороні; водночас, входи до поселення є незахищеними і розміщені вони не там, де зазвичай розміщені вхідні ділянки у фортецях. Щодо рукописів, то Н. Голб стверджує, як уже було зазначено, що вони походять з Єрусалиму і є продуктом літературної/переписувальної діяльності не однієї, а різних груп юдейської спільноти періоду Другого Храму.

Центр виробництва кераміки

Іцхак Маген і Юваль Пелег дотримуються думки, що рукописи в Кумран міг принести хто завгодно, враховуючи біженців, які рятувалися від римлян. Дехто з них забирив із собою коштовні сувої, але пізніше, подолавши Юдейські пагорби й опинившись перед необхідністю пробиратися морським берегом, не захотіли нести їх із собою і вирішили сховати. Таким чином, це не сектантські писання, есейські, садукейські або храмові, це – література юдаїзму в цілому, література юдаїзму часів Другого храму [Magen, Peleg 2008, 65; Magen, Peleg 2006, 113]. При цьому, на відміну від Н. Голба, зазначені дослідники вважають, що сектантські тексти з числа рукописів Мертвого моря не могли походити з Єрусалиму та храму через те, що містили опозиційні до храмової еліти ідеї; найімовірніше вони походили, на їхню думку, з бібліотек юдейських міст за межами Єрусалиму [Magen, Peleg 2006, 113]. І. Маген і Ю. Пелег також стверджують, що в I ст. до н.е. есеї не проживали в Кумрані. На цьому місці розташовувалася фортеця, а надалі, до самого зруйнування Другого храму, у Кумрані зосереджувався центр гончарного виробництва. Про існування останнього, на їхню думку, свідчать знайдені у величезній кількості керамічні посудини і відповідні майстерні [Magen, Peleg 2006, 109–111].

Центр обробки папірису

Ця ідея, запропонована Шахар Шапіро, не розв'язує, по суті, жодної із проблем і є проблемою-в-собі [Shapiro 1997, 91–116, 215–223]. Незрозуміло, навіщо такому виробничому центру (або центру обробки) бути зведеним так далеко від місця вирощування

папірусу? А також у місці, що не має регулярного постачання води? Болота долини Хула¹⁶ розташовані за близько 200 км на північ по прямій. Якщо хтось наполягав на виробництві папірусу на березі Мертвого моря, то довгий шлях для транспортування матеріалу сприйняв би його гниття ще до прибуття до місця призначення.

Скептики

До цього моменту ми оглянули більше десяти теорій, проте наостанок звернемося ще до однієї категорії, яку дослідники прозвали агностиками [Trompf 2002, 136–139], а ми схильні називати їх радше скептиками. Члени цієї групи, як правило, є першокласними дослідниками зі значними науковими внесками та гарною репутацією (наприклад, Schiffman 1975, 136; Talmon 1989, 184; Goodman 1995, 161–166). Їхнім основним аргументом є те, що даних, наявних у нас, недостатньо для достеменного встановлення авторів і власників манускриптів. Власне, до такої позиції частково схиляється і автор¹⁷, хоча така позиція, по правді, збиває з пантелику тих, хто цікавиться кумранською проблематикою, беручи до уваги таку кількість рукописів, доволі докладну інформацію письменників-сучасників, зрештою, яскраві й непогано збережені археологічні артефакти. Більшість дослідників минулого вважали б себе щасливими від того, що існує така кількість матеріалу. Як пожартували М. Броші й Х. Ешель, якби доказові критерії зазначеної групи вчених було прийнято міжнародною спільнотою, то більшість в'язниць світу спорожніли б принаймні вдвічі [Broshi, Eshel 2004, 166].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що: 1) кумраністика початку ХХІ ст. далека від одностайності і навіть гіпотетичного консенсусу в питаннях ідентифікації Кумрану і авторства руко-

¹⁶ Хула (Емек гаХула) – долина на півночі Ізраїлю, багата на прісну воду. Здавна в долині існувало озеро Хула (біблійне озеро Мером), що разом із болотами навколо було осушене в 1950-х рр. з метою покращення навколишнього середовища для потреб сільського господарства.

¹⁷ Проте з обмовкою, що проблема ідентифікації рукописів Мертвого моря чи Кумрану полягає не стільки в недостатності матеріалу для досліджень, скільки в самій неможливості абсолютної реконструкції в кумраністиці.

писів Мертвого моря; кожна з теорій продовжує дотримуватися власної аргументації, у кращому разі розширюючи свої горизонти і допускаючи певну внутрішню теоретичну модифікацію; 2) на думку автора, кумрано-есеїська і єрусалимська (сюди ми відносимо як теорію Н. Голба, так і погляди деяких його послідовників на кшталт Й. Магена та Ю. Пелега) теорії зарекомендували себе найкраще з теоретичної точки зору, вони є найбільш доказовими, а також такими, що були випробувані часом і тільки набули нових послідовників з-поміж дослідників; майже всі інші теорії є радше гіпотезами, а не системними теоретичними конструктами, з доволі хиткою аргументацією; 3) назагал, важко стверджувати про саму можливість абсолютної реконструкції в кумраністиці, як і будь-якій іншій галузі історичного знання, що займається стародавньою проблематикою, а звідси впливає цілком прийнятна для сучасного вченого теза про дослідження як спробу суб'єктивної реконструкції.

ЛІТЕРАТУРА

Амусин Йосиф. Кумранская община. Москва, 1983.

Амусин Йосиф. Рукописи Мертвого моря. Москва, 1960.

Вандеркам Джеймс. Введение в ранний иудаизм. Москва, 2011.

Тексты Кумрана. Вып. 1 / Йосиф Амусин (ред.). Москва, 1971.

Allegro John. The Dead Sea Scrolls. The Story of the Recent Manuscripts Discoveries and Their Momentous Significance for Students of the Bible. Harmondsworth, 1956.

Amoussine Joseph. Ephraïme et Manasse dans le Pescher de Nachum // Revue de Qumrân 4 (1963).

Astren Fred. Karaites / Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls / Schiffman Lawrence, James VanderKam (eds.). Oxford–New York, 2000.

Baumgarten Albert. Pharisees / Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls / Schiffman Lawrence, James VanderKam (eds.). Oxford–New York, 2000.

Baumgarten Joseph. Qumran Studies // Journal of Biblical Literature 3 (1958).

Broshi Magen, Eshel Hanan. Qumran and the Dead Sea Scrolls: The Contention of Twelve Theories / **Religion and Society in Roman Palestine: Old Questions, New Approaches** / Douglas Edwards (ed.). New York–London, 2004.

Broshi Magen. Predestination in the Bible and the Dead Sea Scrolls / Lester Grabbe, James Charlesworth (eds.) **Bread, Wine, Walls and Scrolls** (Journal for the Study of the Pseudepigrapha, Supplement Series 43), Sheffield, 2001.

Broshi Magen. Was Qumran a Crossroads? // **Revue de Qumrân** 19 (1999).

Brownlee William. A Comparison of the Covenanters of the Dead Sea Scrolls with the Pre-Christian Jewish Sects // **Biblical Archaeologist** 13 (1950).

Cross Frank. **The Ancient Library of Qumran and Modern Biblical Studies. The Haskells Lectures, 1956–1957.** Garden City, N. Y., 1958.

Crown Alan, Cansdale Lena. Qumran: Was It an Essene Settlement? // **Biblical Archaeology Review** 20 (1994).

Doudna Greg. **Redating the Dead Sea Scroll Deposits at Qumran: the Legacy of an error in Archaeological Interpretation** (June 2004). – Режим доступу: http://www.bibleinterp.com/articles/Doudna_Scroll_Deposits_1.htm. – Назва з екрану.

Donceel Robert, Donceel-Voûte Pauline. The Archaeology of Khirbet Qumran / **Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site: Present Realities and Future Prospects** / Michael Wise, Norman Golb, John Collins, Dennis Perdee (eds.). New York, 1994.

Dupont-Sommer André. **Aperçus préliminaire sur les manuscrits de la mer Morte.** Paris, 1950.

Eisenman Robert. **James the Just in the Habakkuk Peshet.** Leiden, 1986.

Eshel Hanan, Broshi Magen, Freund Richard, Schulz Brian. New Data on the Cemetery of Khirbet Qumran // **Dead Sea Discoveries** 9/2 (2002).

Flusser David. Phariseer, Sadduzäer und Essener in Peshet Nachum / **Qumran** / Karl Grözinger (hrsg.). Darmstadt, 1981.

Galor Katharina, Zangenberg Jürgen. Qumran Archaeology in Search of a Consensus / **Qumran – The Site of the Dead Sea Scrolls:**

Archaeological Interpretations and Debates / Katharina Galor, Jean-Baptiste Humbert, Jürgen Zangenberg (eds.). Leiden–Boston, 2006.

Golb Norman. **Who Wrote the Dead Sea Scrolls?: The Search for the Secret of Qumran**. New York, 1996.

Goodman Martin. A Note on Qumran Sectarrians, the Essenes and Josephus // **Journal of Jewish Studies** 46 (1995).

Hirschfeld Yizhar. **Qumran in Context: Reassessing the Archaeological Evidence**. Peabody, Mass., 2004.

Hutchesson Ian. The Essene Hypotheses After Fifty Years: An Assessment // **Qumran Chronicle** 9 (2000).

Magen Yizhak, Peleg Yuval. Back to Qumran: Ten Years of Excavation and Research, 1993–2004 / **Qumran – The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates** / Katharina Galor, Jean-Baptiste Humbert, Jürgen Zangenberg (eds.). Leiden–Boston, 2006.

Mach Michael. Angels / **Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls** / Schiffman Lawrence, James VanderKam (eds.). Oxford–New York, 2000.

Magen Yitzhak, Peleg Yuval. **The Qumran Excavations 1993–2004: Preliminary Report**. Jerusalem, 2008.

Magness Jodi. A Villa at Khirbet Qumran? // **Revue de Qumrân** 63 (1994).

Magness Jodi. **The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls**. Grand Rapids, MI., 2002.

Nickelsburg George. Resurrection / **Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls** / Schiffman Lawrence, James VanderKam (eds.). Oxford–New York, 2000.

North Robert. The Qumran Sadducees // **Catholic Biblical Quarterly** 17 (1955).

Reich Ronny. Miqwa'ot at Khirbet Qumran and the Jerusalem Connection / **The Dead Sea Scrolls Fifty Years after their Discovery** / Lawrence Schiffman, Emanuel Tov, James VanderKam (eds.). Jerusalem, 2000.

Reich Ronny. The Hot Bath-House (Balneum), the Miqweh and the Jewish Community in the Second Temple Period // **Journal of Jewish Studies** 39/1 (1988).

Rengstorff Karl. **Hirbet Qumran and the Problem of the Dead Sea Caves**. Leiden, 1963.

Schiffman Lawrence. **Halacha at Qumran**. Leiden, 1975.

Schiffman Lawrence. The Many Battles of the Scrolls // **The Journal of Religious History** 26/2 (2002).

Shapiro Shahar. Concerning the Identity of Qumran // **Qumran Chronicle** 7 (1997).

Sukenik Eliezer. **Megillot genuzot mi-tokh geniza keduma she-nimtsea be-midbar yehuda: sekira rishona.** Yerushalayim, 1948.

Talmon Shemaryahu. **The World of Qumran from Within.** Leiden, 1989.

Teicher Joel. The Dead Sea Scrolls: Documents of the Jewish-Christian Sect of the Ebionites // **Journal of Jewish Studies** 2 (1951).

Trompf Garry. The Long History of Dead Sea Scrolls Scholarship // **The Journal of Religious History** 26/2 (2002).

Thiering Barbara. **Jesus and the Riddle of the Dead Sea Scrolls.** San Francisco, 1992.

VanderKam James, Flint Peter. **The Meaning of the Dead Sea Scrolls: Their Significance for Understanding the Bible, Judaism, Jesus, and Christianity.** San Francisco, 2002.

Vermes Geza. **An Introduction to the Complete Dead Sea Scrolls.** London, 1999.

Zeitlin Solomon. **The Zadokite Fragments: Facsimile of the Manuscripts in the Cairo Genizah Collection in the Possession of the University Library, Cambridge, England.** Philadelphia, 1952.

Zias Joe. The Cemeteries of Qumran and Celibacy: Confusion Laid to Rest // **Dead Sea Discoveries** 7/2 (2000).